

Аманалиев У.О.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ САЛЫК СИСТЕМАСЫНЫН
ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (теориялык - укуктук изилдөө)**

U.O. Amanaliev

**FEATURRES OF TGE TAX SISTEM OF THE
KYRGYZ REPUBLIC (theoretical and legal reclach)**

УДК:339/4.008(574.5)

Бул макалада салык системасын мамлекеттин бардык системаларын түзүүдө жана алардын лайда болушунда негизги орунду ээлери жазылган. Ошону менен автор, макалада. Кыргыз Республикасы эгемендүүлүктү алган жылдардан тарта колдонулуп келе жаткан салык системасынын өзгөчөлүктөрүнө токтолгон.

This article steles thaf the tax sistem plays a magor role in the creation and development of all govermtnts sis terns Along with this this article, the author distinguishes the peculiarities of the tax sistem of sovereign Kyrgyzstan/

Салык милдеттүү түрдө жарандардан алынуучу жыйын катары байыркы мамлекеттерде пайда болгон. Ал эми мамлекеттин бардык системаларын түзүүдө жана алардын пайда болушунда салык системасынын орду өтө жогору. Себеби, бардык мамлекеттик органдар, алынган салыктын натыйжасында жашап жана иш алып барышкан. Салык милдеттүү түрдө жарандардан алынуучу жыйын катары байыркы мамлекеттерде пайда болгон. Ал эми мамлекеттин бардык системаларын түзүүдө жана алардын пайда болушунда салык системасынын орду өтө жогору. Себеби, бардык мамлекеттик органдар, алынган салыктын натыйжасында жашап жана иш алып барышкан.

90 жылдын башындагы базар экономикасына өтүү саясаты мамлекеттин салык системасына дагы чоң бурулуш жасады. Муну менен бирге бул тармакты жөнгө салуу максатында ченемдик укуктук актылар кабыл алынган. Мисалы, 1990 жылдын I июлунда күчүнө кирген СССР Жогорку Совети тарабынан кабыл алынган «СССРдин граждандарынан, чет өлкөлүк граждандардан жана граждандыгы жок адамдардан киреше салыгы жөнүндөгү Советтик Социалистик Республикалар Союзунун Законун» атасак болот. Бул салык мыйзамынын жоболорунун негизинде салык төлөөчүлөр катары СССРдин граждандары, чет өлкөлүк граждандар жана СССРде туруктуу жашаган жери болгон ошондой эле болбогон граждандыгы жок адамдар эсептелинген. СССРде туруктуу жашаган жери болгон граждандарга салык салуу объектиси СССРдин аймагында, СССРдин континенталдык шельфинде жана экономикалык зонасында, СССРден тышкары жерлерде алынган натуралай түрдөгү кирешелер эсептелинген¹.

¹ «СССРдин граждандарынан, чет өлкөлүк граждандардан жана граждандыгы жок адамдардан киреше салыгы жөнүндөгү Советтик Социалистик Республикалар Союзунун Законун»//Кыргыз туусу. Теке айынын бсы. 1991-жыл.

Ушул мыйзамдын 7 беренесинде көрсөтүлгөндөй салык төлөөчүлөрдүн категорияларына жумушчулар жана кызматчылар кирген. Салык жумушчулардын жана кызматчылардын эмгек милдеттерин аткарууга байланыштуу эмгек акысынын, сыйлыктарынын жана ар кандай башка акы төлөөлөр жана төлөөлөрдүн суммалары боюнча, ошондой эле эмгек коллективдеринин дивиденддери түрүндө алган жана ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын каражаттарынын эсебинен өзүнүн кызматкерлерине материалдык жана социалдык жыргалчылыктарды беришинин натыйжасында түзүлгөн кирешелерди кошуп алганда ишканын, мекеменин жана уюмдун пайдасын бөлүштүрүүнүн натыйжасында алган башка кирешелердин суммалары боюнча алынып келген. Мыйзамдын 8 беренесинде керсетулгендей салыктын ставкалары темендегудей елчемдерде жыйналган:

Айлмк кирешенин өлчөмү		Салыктын суммасы
1.	161 сомдон 1000 сомго чейин	160 сомдон ашкан суммадан 12 пайыз, 100 сом 80 тыйын.
2.	1001 сомдон 2000 сомго чейин	1000 сомдон ашкан суммадан 15 пайыз, 250 сом 80 тыйын
3.	2001 сомдон 3000 сомго чейин	2000 сомдон ашкан суммадан 20 пайыз, 450 сом 80 тыйын
4.	3001 сомдон жана андан жогору	3000 сомдон ашкан суммадан 30 пайыз.

90 жылдардын башында ишке ашырылып жаткан экономикалык реформанын жаны шартында жана жогоруда кабыл алынган укуктук актынын колдонулушун көзөмөлдөө максатында мамлекеттик салык инспекциясы түзүлгөн.

Салык кызматы базар экономикасынын шартында аракеттене турган кеземел кылуучу бирден-бир орган болгон. Кыргыз ССРнин Министрлер Советинин 1990 жылдын 7-апрелинде чыккан «Мамлекеттик салык салуу кызматы жөнүндө» токтомуна ылайык 1990 жылдын 1-июлунан баштап салык кызматы Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинин системасына кирген².

№155-156 (19957).

² А. Муралиев «Жумуриятта салык салуу кызматынын орду жана мааниси»//Кыргыз туусу. Чын курандын 3ү, 1991-ж. №80.

Салык кызматынын кайра куруу учурундагы экономикалык, саясий жана чарбалык реформаларды аткаруу функциясы жана ролу СССР Министрлер кабинетинин «Мамлекеттик салык инспекциясынын укугу, милдети жана жоопкерчилиги жөнүндө» СССРдин мыйзамын бута кылып 1990-жылдын 24-январында кабыл алынган токтому ачык белгилеген³.

Мындай функцияларды аткаруу менен салык салуу инспекциясы салык боюнча декларация берип туруучу атуулдарыбызга жакшы тааныш боло баштаган.

Албетте, мындай тааныштык дайыма эле жагымдуу боло берген эмес. Алсак, 1990-жылы мамлекеттин салык салуу инспекциясы тарабынан салык салуу мыйзамынын аткарылышын көзөмөлгө алуу учурунда 32,4 млн. сом өлчөмүндө жашыруун алынган киреше бюджетке кошумча кайтарылган.

Салык кызматтарынын аракетин изилдеген жыйынтык көрсөтүп тургандай, базар экономикасына өтүү шартында жумуруяттын эл чарбасын башкаруудагы экономикалык жаны ишканалардын ролунун өсүү учурунда салык салуу кызматы, өкмөттүн экономикалык саясатын ишке ашырууда эң күчтүү курал болуп эсептелген.

Мына ушундай өткөөл мезгилде, базар экономикасынын жаны шартында мамлекеттин экономикасындагы маанилүү маселелерди чечүү максатында, эл чарбасын башкаруу органдарына, алардын ичинен салык инспекциясына экономиканы башка көз караш менен кароо тартибинде, 1991 жылдын 1 январында «Ишканалардан, бирикмелерден, уюмдардан жана граждандардан алынуучу салыктар жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы» күчүнө кирген. Бул мыйзамга ылайык ишканалар, бирикмелер, уюмдар жана өндүрүштүк кооперативдер төмөндөгүдөй салыктарды жана төлөөлөрдү телешкен: пайдадан алынуучу салык, колхозчулардын эмгегине акы төлөө фондусунан алынуучу салык, керектөөгө багытталуучу каржаттардын өсүшүнөн алынуучу салык, кирешелерден алынуучу салык, СССРдин граждандарынан, чет өлкөлүк граждандардан жана граждандыгы жок адамдардан алынуучу киреше салыгы, Кыргыз Республикасынын аймагындагы жалпы мамлекеттик, республикалык жана жергиликтүү маанидеги автомобиль жолдорун пайдалагандыгы үчүн салык, чарбалык ишти уруксат алуу үчүн төлөө, эмгек ресурстары үчүн төлөө⁴.

Ал эми 1992 жылда башталган менчиктештирүү, базар экономикасына өтүү сыяктуу мамилелер салык түшүнүгүн кеңири колдонууга талап кыла баштаган. Бул мезгилдерде коомдо көптөгөн жаны укуктук мамилелер пайда болгон. Мындай мамилелерди жөнгө салуу үчүн мамлекетте бир нечеленген ченемдик укуктук актылар кабыл алынган. Булардын ката-

рына 1992 жылдын 6-мартында кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын каржы министрлигинин алдындагы мамлекеттик салык инспекциясы жөнүндөгү» жана 1994 жылдын 14-апрелиндеги «Кыргыз Республикасындагы салык системаларынын негиздери жөнүндөгү» мыйзамдарды атасак болот.

Ал эми 1996-жылы кабыл алынган Салык кодексинин Кыргызстандагы салык реформасын жүргүзүүдө чечүүчү фактор катары аныкталынган. Себеби салык кодексинин кабыл алынышы менен ушул тармактагы укуктук мамилелерди жөнгө салган ченемдик-укуктук актылардын ортосундагы карама-каршылыктар жоюлган.

Демек мындай тарыхый изилдөөлөрдүн натыйжасында бүгүнкү күндө Кыргыз мамлекети эгемендүүлүктү алгандан баштап, базар экономикасы деген түшүнүктү киргизүү менен мамлекеттик бюджеттин киреше бөлүгүнүн негизги булагы салык эсептелинуудө.

2008 жылдын 17 октябрында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Салык кодексинин 19 беренесине ылайык салык деп Кыргыз Республикасынын салык мыйзамдарына ылайык салык төлөөчүдөн милдеттүү түрдө, жекече кайтарымсыз түрдө алынуучу акчалай төлөм түшүндүрүлөт.

Салык мамлекеттик бюджеттин пайдасына төгүлүүчү аркандай жыйымдар менен алымдарды езуне катып турат.

Салыктар тийешелүү деңгээлдеги бюджетке төгүлгөндөн кийин, баштапкы мазмунун жоготот. Ал башка жыйымдардан ушунусу менен айырмаланат. Себеби, жыйымдар деле төлөөчүлөр тарабынан тийешелүү деңгээлдеги бюджетке милдеттүү түрдө төлөнөт, бирок ал кандай максат менен жыйналса, ошол жакка гана пайдаланылат. Ал эми мамлекеттик алым болсо, салыктан айырмаланып, төлөөчүгө жасаган кандайдыр бир кызматы үчүн төлөм болуп саналат. Ошондуктан, кызмат наркы менен ага теленген акынын шайкештиги эске алынат. Бардык салыктар, жыйымдар, алымдар ж.б. төлөмдөр Кыргыз Республикасынын бюджет системасын кармап турат.

Ошондуктан салык башка жыйымдардан жана алымдардан айырмаланып төмөндөгүдөй мүнөздөгү белгилерге ээ:

1. Салык - салык төлөмдөрүн бюджетке төгүү менен, субъектилердин менчигинин бир бөлүгүн мамлекеттин пайдасына ажыратуу. Башкача айтканда, салык төгүүдө менчик ээсинин кирешесинин (мүлкүнүн) бир бөлүгү мамлекеттин менчигине өтөт.

2. Салыкты белгилөө, ошондой эле аны алуу мыйзам актыларында каралган тартипте жана шартта жүргүзүлөт.

3. Салык - милдеттүү төлөм, тактап айтканда мыйзам боюнча салык төлөөчүлөр белгилүү бир шартта салык телемдерун жүргүзүүгө тийиш. Милдетсиз салык болбойт. Биз жогоруда белгилегендей кыргыз элинде салыктын түрлөрү байыртадан эле болуп келген.

4. Салык мажбурлоо мүнөзүнө ээ. Салык алуу милдетти мамлекеттин салык, укук коргоо, сот органдарынын мажбурлоо ыкмалары менен камсыз кылынат. Бул салык төлөмдөрү өз эрки менен төлөн-

³ К. Исаев «Салык бийлигин кандай түшүнөбүз» //Кыргыз туусу. Тогуздун айынын 17си, 1991-ж. №241 (20042).

⁴ «СССРдин граждандарынан, чет өлкөлүк граждандардан жана граждандыгы жок адамдардан киреше салыгы жөнүндөгү Советтик Социалистик Республикалар Союзунун Законун»//Кыргыз туусу. Теке айынын 6сы. 1991-жыл. №155-156 (19957).

бөсө, күчкө салуу ыкмасы аркылуу төлөтүү мүнөздөлөт.

5. Салыктын мерчемдүү белгилеринин бири анын бекер төлөнүүсү болуп саналат. Бул анын бир жактуу, алмаштыргыс, кайтарылбас мүнөзүнөн кабар берет. Бекер экендиги салык катары төлөнгөн акча каражаты салык телеечу тарабынан мамлекеттик бюджетке эчкандай ордун толтуруусуз жана канантаттандыруусуз эле өтөт.

Колдонулган адаби:

1. *Белек Солтоноев* Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китеп. - Б.,

1993

2. К. Исаев «Салык бийлигин кандай түшүнөбүз»//Кыргыз туусу. Тогуздун айынын Пси, 1991-ж. №241 (20042).
3. *Воронова Л. К.* Налоговое право и налоговые правоотношения. Учебник.-М.: Юридическая литература . 1987. 250 с.
4. Диков. А. О. Акты законодательства о налогах и сборах – признаки несоответствия и противоречия Налоговому кодексу/А.О. Диков//Налоговый вырстник. – 2000. - № 4. 80-82 с.
5. Карасева, М.В. Финансовое правоотношение / М. В. Карасева. – М. НОРМА, 2001. 288 с.
6. Кашин, В. А. Международные отношени, 1983.

Рецензент: д.ю.н., профессор Шерипов Н.